

Təhminə MƏSİMOVA

ENERJİ TƏHLÜKƏSİZLİYİ ANLAYIŞI VƏ ONUN MƏNİYYƏTİ

Ключевые слова: энергетическая безопасность, энергетические ресурсы, национальная безопасность, потребление энергии, диверсификация

Key words: energy security, energy resources, national security, energy consumption, diversification

РЕЗЮМЕ

В связи со стремлением некоторых быстро (ускоренно) развивающихся стран занять место в системе глобальной конкуренции, проблема энергетической безопасности, традиционно существующая между развитыми странами и странами-производителями энергии, в геополитическом смысле переживает расширение. В схожем смысле энергетическая безопасность, связываемая традиционно с нефтью, углем и

природным газом, в связи с открытием новых энергетических ресурсов во главе с возобновимыми источниками энергии, стала оцениваться в более широком спектре. С этой точки зрения в статье рассказывается о понятии и сущности энергетической безопасности.

SUMMARY

Traditionally, energy security, which has been traditionally considered as a problem among countries and energy suppliers, has expanded geopolitically along with other emerging economies in the global competition. Traditionally, the apparent energy security associated with oil, coal and natural gas has begun to be assessed in a wider range by exploring new energy sources, including renewable energy sources. In this regard, the article deals with the concept of energy security and its essence.

Geosiyasi ədəbiyyatda enerji təhlükəsizliyi milli təhlükəsizliyin mühüm tərkib hissələrindən biri kimi dəyərləndirilir. Enerji təhlükəsizliyi dedikdə, bütün ölkənin, onun vətəndaşlarının, cəmiyyətin, iqtisadiyyatın yanacaq və enerji təchizatı vasitəsilə xarici və daxili təhdidlərdən müdafiəsi nəzərə tutulur. Xarici təhdidlərə geosiyasi, xaricdən qaynaqlanan makroiqtisadi xarakterli problemləri, daxili təhlükəsizliyə isə ölkənin milli enerji sektoru ilə birbaşa bağlı olan məsələləri aid edirlər. (1, s. 108)

Enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasının əsas prinsipləri aşağıdakılardır: strateji və mühüm obyektlərin enerji ilə etibarlı təmin olunması; sərf edilmiş yanacaq ehtiyatlarının yerinin doldurulması; yanacağın və enerji növlərinin diversifikasiyası (şaxələndirilməsi); ekoloji tələblərin nəzərə alınması; enerji ehtiyatlarından səmərəsiz istifadənin qarşısının alınması; daxili və xarici bazarlarda enerji ehtiyatlarının lazımi gəlir gətirməsi və səmərəli ixrac üçün azad iqtisadi şəraitin yaradılması. (10)

Enerji təhlükəsizliyi enerji istehlakı üçün təbii resursların möv-

cludluğu və ölkənin milli təhlükəsizliyi arasında əlaqə növüdür. Ucuz enerji resurslarına çıxış imkanı müasir iqtisadiyyatın əsas hissəsinə çevrilmişdir. Bununla belə dünya üzrə enerji resurslarının qeyri-bərabər paylanması müəyyən problemlərə yol açır. Bərpa olunan enerji mənbələrinin və enerji təhlükəsizliklərinin sürətli inkişafı və enerji mənbələrinin texnoloji diversifikasiyası enerji təhlükəsizliyi sahəsinə əhəmiyyətli faydalar gətirməlidir.

Əslində enerji təhlükəsizliyi ilə bağlı müzakirələr yeni deyil. Uinston Çörçilin Birinci Dünya müharibəsindən öncə ingilis donanmasını alman donanmasından daha sürətli etmək və beləcə də qlobal məsələlərdə təsirini davam etdirə bilmək məqsədilə kömürlə işləyən gəmilər əvəzinə neftlə işləyən gəmilərdən istifadə edilməsi ilə bağlı aldığı qərardan sonra enerji təhlükəsizliyi beynəlxalq siyasətin və təhlükəsizliyin başlıca mövzularından biridir. (6) Bu vəziyyət dövrün hegemon gücləri baxımından yeni bir təhlükəsizlik anlayışını və strateji planlamayı gündəmə gətirdi və başda neft olmaqla karbohidrogen ehtiyatlarını beynəlxalq strateji, beynəlxalq maraq və beynəlxalq təhlükəsizliyin əsas üsürlərinə, dolayısı ilə də global mübarizənin ən həssas faktorlarına çevirdi.

Araşdırmalar göstərir ki, dünyada enerji təhlükəsizliyi probleminin dərkilə ilk dəfə ərəb-israil konfliktilə əlaqədar dünya neft qiymətlərinin kəskin artması fonunda baş vermişdir. Neftin təchizatının tam olaraq dayandırılması Qərb ölkələrində enerji təhlükəsizliyinin təminatı üzrə tədbirlərin görülməsinə səbəb olmuşdur. Lakin dərin kataklizmlilə bu hadisədən artıq yarım əsrə qədər bir vaxt keçmişdir. Həmin dövr ərzində iqtisadi inkişaf elə bir səviyyəyə çatmışdır ki, energetika öz təsiri ilə iqtisadiyyatın digər tərkib elementlərinə nisbətə dominantlığı ələ almış və özü-özlüyündə onun ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Bu baxımdan da enerji təhlükəsizliyinin təminatı iqtisadiyyatın bütün sferalarının normal fəaliyyəti üçün yaradılan şəraitin əsasını təşkil edərək, ön sıradə qərar tutmuşdur.

Son yarım əsrin həm də elmi tədqiqat məhsulu olan enerji təhlükəsizliyi yaranışın bütün tarixi dövrü ərzində ayrı-ayrı aspektlərdən qiymətləndirilərək hələ də vahid konseptual mənada izahlı ifadəsini tapmamışdır. Elmi və iqtisadi ədəbiyyatlarda enerji təhlükəsizliyi anlayışına təriflər gətirən müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Bu baxımdan bizim tədqiqat araşdırmamızın əsasını da enerji təhlükəsizliyi anlayışının nəzəri təriflərinə daha müqabil elmi ümümləşdirmələrin verilməsi təşkil edir.

Enerji təhlükəsizliyi (yunanca enerjiya - iş, fəaliyyət, ingiliscə security - təhlükəsizlik) anlayışı müxtəlif aspektlərdə müxtəlif fərqliliklərlə də şərh oluna bilər. Enerji özü ayrılıqda təbiətdəki müxtəlif proseslərin və qarşılıqlı təsirlərin ümumi ölçüsü olaraq qiymətini alır. Lakin o enerji təhlükəsizliyi söz birləşməsi və ondan çıxış edən yeni mövcudluq ifadəsində fiziki xassəsini kənara qoyaraq daha geniş mahiyyət daşıyır.

Lakin bütün bunlarla yanaşı o, müasir sivilizasiyada üstün olaraq iqtisadi kateqoriya kimi dəyərini artırır. Elə bu baxımdan da enerji təhlükəsizliyi anlayışının interpretasiyası iqtisadi təməl üzərində qurulmalıdır. İqtisadi ədəbiyyatlarda enerji təhlükəsizliyi anlayışı bir-birini tamalayan 3 əsas istiqamətə təyinat tapır:

1. Enerji təhlükəsizliyi - mövcud iqtisadi şəraitin tələbinə uyğun olaraq sərəncamda zəruri kəmiyyət və keyfiyyətdə enerji resursları olması vəziyyətidir.

2. Enerji təhlükəsizliyi - vətəndaşın, cəmiyyətin və dövlətin mühüm «enerji maraqlarının» daxili və xarici təhlükələrdən müdafiəsi vəziyyətidir.

3. Enerji təhlükəsizliyi - normal şəraitdə və həmçinin fəvqəladə hallarda ölkə və region əhalisinin, vətəndaşlarının, dövlət və iqtisadiyyatın müqabil keyfiyyətli, iqtisadi girişli yanacaq-enerji resursları təminatı kəsirindən qorunması, eyni zamanda enerji və yanacaq təchizatının stabilliyinin pozulması təhlükələrindən mühafizəsi vəziyyətidir.

Bununla belə, enerji təhlükəsizliyinin müxtəlif aspektli yanaşmaları və həmçinin iqtisadi ədəbiyyatların bu üç önəmli elmi şərh

hi əsasında daha lakonik olan tərifini formalaşdırmaq mümkündür. Beləliklə, təhlili elmi ümumiləşdirmənin daha qısa interpretasiyada - «Enerji təhlükəsizliyi enerji sisteminin funksional xassəsi olaraq, enerji maraqlarının daxili və xarici təhlükələrdən qorunması vəziyyətidir». (2)

Beynəlxalq Enerji Agentliyi enerji təhlükəsizliyini “əlverişli qiymətlərlə enerji mənbələrinin fasiləsiz mövcudluğu” kimi müəyyən edir. Enerji təhlükəsizliyinin bir çox istiqamətləri var: uzunmüddətli enerji təhlükəsizliyi əsasən iqtisadi inkişaf və davamlı ekoloji ehtiyacı enerji baxımından təmin etmək üçün investisiya ilə məşğul olur. Qısamüddətli enerji təhlükəsizliyi enerji sisteminin tələbat və tələb balansını daxilində ani dəyişikliklərə dərhal reaksiya verməsinə imkan verir. (9)

Enerji təhlükəsizliyi anlayışına ümumilikdə iki yanaşma mövcuddur. Bu yanaşmalardan biri enerjini, digəri isə təhlükəsizliyi əsas götürür. Enerji təhlükəsizliyinin enerji istiqamətli yanaşması enerji ehtiyatlarının mövcudluğunu və əlçatanlığını əhatə edir. Enerji təhlükəsizliyinin təhlükəsizlik istiqamətli yanaşması isə kəşfiyyat, inkişaf, istehsal, ötürülmə, paylama, marketinq və istehlak şəbəkəsinin hər cür hücumlardan qorunmasını əhatə edir. (12)

Müasir və “klassik” enerji təhlükəsizliyi araşdırmaları arasında böyük fərq mövcuddur. 1970-80-ci illərdə enerji təhlükəsizliyi ixracatçılar tərəfindən embarqo və qiymət manipulyasiyası təhdidi altında ucuz neftin tədarükü mənasına gəlirdi. (8) Müasir enerji təhlükəsizliyi problemi isə neft ehtiyatlarından kənara çıxır və daha geniş məsələləri əhatə edir.

Enerji təhlükəsizliyinə müxtəlif insanlar və ya müxtəlif təşkilatlar tərəfindən bir neçə tərif verilmişdir. Buna görə enerji təhlükəsizliyi anlayışının ümumi qəbul edilmiş bir mənası yoxdur. Bununla yanaşı, enerji təhlükəsizliyinin təriflərində ortaq fikirlər də mövcuddur. Ənənəvi mənada enerji təhlükəsizliyi karbohidrogen ehtiyatlarına, xüsusilə də neftə etibarlı şəkildə çıxışın olması imkanı kimi dəyərləndirilir. Məhz 1970-1980-ci illərdəki neft böhranı bu açıq-

lamaya gətirib çıxarmışdır. Təbii qaz kimi digər enerji növlərindən istifadə edilməsi ilə enerji təhlükəsizliyi qavrayışı genişlənməmişdir.

Enerji təhlükəsizliyi anlayışını təkcə enerji baxımından dəyərləndirmək yanlış olardı. Enerji təhlükəsizliyinin iqtisadi artım və sabitlik, siyas güc və digər təhlükəsizlik sahələrindən asılı olduğu və bu sahələrdən birində baş verən dəyişikliyin zəncirvari reaksiyaya səbəb olduğu unudulmamalıdır.

Geniş bir perspektivdən baxıldığında enerji təhlükəsizliyinin tərifini formalaşdıran əsas üsürləri aşağıdakı şəkildə göstərmək olar: kifayət qədər enerji mənbəyinə çıxışın olması; münasib qiymətlərlə enerji alışı; çıxış və maliyyə imkanlarının yaxın və uzunmüddətli gələcək üçün proqnozlaşdırıla bilən olması; enerji ehtiyatları ilə bağlı risklərin minimuma endirilməsi; tranzit ölkələrinin sabitləşdirilməsi; istifadə olunan enerji resurlarının diversifikasiyası və bərpaolunan enerji mənbələrinə yönəlmək; asılılığı azaltmaq üçün ixracatçı ölkələrin sayının artırılması; ölkə daxilində enerji səmərəliliyinin artırılması; energetika sahəsində investisiyaların təşviq edilməsi; enerji təhlükəsizliyi məsələlərinə ətraf mühitin təhlükəsizlik məsələləri ilə bərabər baxılması. (4)

Hər ölkə üçün enerji təhlükəsizliyi məfhumuna eyni tərif vermək olmaz. Belə ki, enerji təhlükəsizliyi məfhumu çoxqatlı, çoxölçülü və çox dəyişkən quruluşa malikdir.

Ölkələrin enerji təhlükəsizliyi birbaşa olaraq təkliflə bağlıdır. Enerji təhlükəsizliyi ilə bağlı təklifin strukturunu aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

Enerji təhlükəsizliyini enerji sistemlərinin texniki təhlükəsizliyinin bir xüsusiyyəti kimi şərh etmək olar. Eyni zamanda, tərifinə görə, enerji təhlükəsizliyinin məqsədi fərdin, cəmiyyətin, dövlətin yanacaq-enerji resurslarının kəsirindən etibarlı qorunmasıdır, yəni etibarlıqdan daha geniş mənə daşıyır və siyasi, iqtisadi və fəlsəfi kateqoriya kimi təzahür edir. Enerjiden istifadə bəşəriyyətin mövcudluğunun əsas şərtidir. Nobel mükafatı laureatı akademik P. L. Kapit-

sanın vurğuladığı kimi “bəşəriyyətin gələcəyi onun özünü enerji ilə necə təmin edəcəyindən asılıdır”. (5)

Enerji təhlükəsizliyi ənənəvi olaraq neft və kömürlə əlaqələndirilmişdir. Hazırda təbii qaz və uran kimi strateji mədənlər də enerji təhlükəsizliyinin əhatə dairəsinə daxil olmuş və bu mənada enerji təhlükəsizliyi daha geniş bir pəncərədən dəyərləndirilməyə başlanmışdır.

Yuxarıda göstərilənlərə əlavə olaraq, 2000-ci illərin əvvəllərində enerji təhlükəsizliyi anlayışının əhatə dairəsinə iqlim dəyişikliyi qavramı da daxil edilmişdir. (3)

Enerji təhlükəsizliyinin mənasının genişlənməsinin digər səbəbi isə onun problem sahələrinin çoxalmasıdır. Bu gün enerji təhlükəsizliyi dedikdə nəqliyyat xətlərinə qarşı terror fəaliyyətinin qarşısının alınması, enerji sahəsindəki mühüm infrastrukturlara olan kibernetik hücumlarla mübarizə, enerji səmərəliliyini artırmaq üçün iqtisadi islahatlar aparılması kimi bir çox məsələ də bu kontekstdə qiymətləndirilməyə başlanmışdır. Bütün bunlardan başqa, enerji təhlükəsizliyi sahəsində ortaya çıxan ən əhəmiyyətli problem odur ki, bəşəriyyətin enerjiyə olan tələbatı günü-gündən artmaqdadır. Əhalinin artımı, sənayeləşmə, urbanizasiya və yüksək həyat standartlarından dolayı enerjiyə olan tələbat artmağa davam etməkdədir.

Beləliklə, Çörçildən günümüze qədər enerji təhlükəsizliyi yalnız neftlə əlaqələndirilməkdən çıxdığını və fərqli ölçüləri əhatə edən bir mənaya daşdığını görürük. (7)

XXI əsrdə enerji təhlükəsizliyi anlayışının daha əhatəli bir mənaya daşdığını görürük. Təhlükənin azaldılması, istehsal və enerji sərfiyyatı da daxil olmaqla enerjiyə olan ehtiyacın azaldılması və məhsuldarlığın artırılması məsələlərini gündəmə gətirmişdir. Alternativ enerji resurslarının ortaya çıxardılması və texnologiyanın inkişaf etdirilməsi də bununla əlaqəlidir. Yeni təhlükəsizlik anlayışı enerji nəqlində istehsalçıdan qaynaqlanan hər hansı bir səbəblə baş verən ləngimə ilə necə mübarizə aparılacağından, enerji təchizatı zəncirinin infrastruktur da daxil olmaqla necə qorunacağına ədər geniş bir çərçivəni əhatə edir. Bu vəziyyət enerji təhlükəsizliyinə yönəlik

təhdidlərin müxtəlifliyi ilə bərabərdir və bu günün iqtisadi, ticarət, siyasi və təhlükəsizlik şərtlərinin yansımasıdır. Bu nöqtəyi-nəzərdən Daniel Yergin enerji təhlükəsizliyinin 10 əsas prinsipini bu şəkildə sıralayır: enerji təchizatı resurslarının çeşidləndirilməsi enerji təhlükəsizliyinin başlanğıc nöqtəsidir; yalnız bir neft bazarı vardır; ehtiyat tutumu, fəvqəladə vəziyyət ehtiyatları və kritik infrastrukturun ehtiyac çərçivəsində müəyyənləşdirilən təhlükəsizlik sərhədi önəmlidir; çevik bazarları dəstəkləmək və onları mikro səviyyədə tənzimləməkdən yayınmaq sürətli cavab verə bilmə qabiliyyətini artırır və uzunmüddətli zərərlərdən yayınmaq imkanı verir; şirkətlər və dövlətlər arasında hər səviyyədə qarşılıqlı asılılığın olduğunu qəbul etmək vacibdir; istehsalçılar və istehlakçılar arasındakı münasibətin də qarşılıqlı asılılıq əlaqəsi olduğu bilinməlidir; istehsalçı və istehlakçıların birgə hissəsi olduğu proaktiv fiziki təhlükəsizlik çərçivəsinin yaradılması gərəkdir; ictimaiyyətə hər hansı bir problem ortaya çıxmazdan əvvəl, hadisə və onun sonrasında doğru məlumat vermək önəmlidir; enerji sənayesinin inkişafı üçün texnologiyaya mütəmadi olaraq investisiya qoyulmalıdır; uzunmüddətli enerji tarazlığı və transformasiyası üçün araşdırma, inkişaf və innovasiyaya üstünlük verilməlidir. (11)

Nəticə olaraq, enerji təhlükəsizliyi anlayışının yeni və geniş açıqlaması siyasi, maliyyə, texnoloji, sosial və hərbi məsələləri daşıyacaq şəkildə sadəcə dövlətləri deyil, özəl sektor və beynəlxalq təşkilatlar ilə ictimaiyyətini də maraqlandıran şəkildə genişlənmişdir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Həsənov Ə. “Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasəti”, Bakı 2011.
2. Hacıadə E. M. “Enerji təhlükəsizliyi anlayışının elmi interpretasiyası”, Bakı 2010
3. Özer S. “Avrupa Birliyi, Rusya və ABD“nin Avrupa Güvenliyinə Farklı Yaklaşımlarının Transatlantik İttifakına Etkileri”,

- Akdeniz Üniversitesi İİBF Dergisi (15), 2008
4. Savunma Bilimleri Dergisi, cild 15, nömrə 1, 2016
  5. Плачкова С. Г., Ландау Ю.А., Дунаевская Н.И., Данилко Г.Д., Плачков И.В., Киевский М.И. “Электроэнергетика и охрана окружающей среды. Функционирование энергетики в современном мире”, 2011
  6. D. Yergin “Ensuring Energy Security”, Foreign Affairs, Volume 85, No 2, 2006
  7. D. Yergin, The Quest: Energy, Security and the Remaking of the Modern World, New York 2011
  8. E. W. Colglazier and D. A. Deese, Annual Review of Energy, Volume 8, Annual Review Inc., 1983
  9. www.iea.org
  10. www.minenergy.gov.az
  11. L. Joppling. (Rapporteur), Energy Security: Co-operating to Enhance the Protection of Critical Energy Infrastructures, 157 CDS 08 E rev 1, <http://www.nato-pa.int/default.asp?SHORTCUT=1478>
  12. Sevim C., Küresel enerji politikalarındaki yeni dinamikler ve yenilenebilir enerji politikaları, vizyon21yy.com, 2011